

راهبردهای دفاعی-امنیتی ایران در تأمین امنیت صنعت نفت جزیره خارگ در جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران رضا بیگدلو، ثریا مرسلی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۷

چکیده:

جزیره خارگ از منظر صادرات نفتی ایران در دوران جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق، یک پایانه مهم و بسیار استراتژیک محسوب می‌شد. بدین جهت از همان آغاز جنگ، رژیم بعثی عراق تلاش زیادی برای انهدام و غیرعملیاتی کردن آن داشت. حملات به پایانه‌های صادرات نفتی جزیره خارگ از مهر ۱۳۵۹ آغاز شد ولی حملات همه‌جانبه برای قطع صادرات نفتی در سال ۱۳۶۴ صورت گرفت. از آنجایی که پایانه صادراتی جزیره خارگ مهم‌ترین پایانه صادراتی و تأمین منابع درآمدی کشور بود و ۹۴ درصد صادرات نفتی از آنجا انجام می‌شد، اتخاذ راهبردهای دفاعی-امنیتی برای صنعت نفت خارگ امری حیاتی برای کشور می‌نمود. این مقاله به روش تحلیل تاریخی به دنبال پاسخ به این پرسش است که مهم‌ترین راهبردهای دفاعی-امنیتی برای حفظ امنیت تأسیسات نفتی خارگ در مقابله با حملات رژیم بعثی عراق و تداوم صادرات نفت چه بود؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد مجموعه‌ای از راهبردها و تاکتیک‌ها برای دفاع از امنیت سامانه‌های نفتی و تداوم صادرات صورت گرفت. ابتدا «ستاد راهبردی دفاع از خارگ» با حضور نهادهای سیاسی، اقتصادی و نظامی تشکیل شد. ایجاد سازه‌های دفاعی، تأسیس پدافند دفاع هوایی جزیره، بهره‌گیری از پدافند عامل و غیرعامل، استفاده از گوی‌های شناور، تشکیل گروه امداد آتش‌نشانی، تغییر در مسیر نفت‌کش‌ها از جمله راهبردها و تاکتیک‌های به کار گرفته شده در دوران جنگ بود که جزیره خارگ را به «جزیره پایداری» تبدیل و صادرات نفتی ایران از این جزیره را تداوم بخشید.

واژگان اصلی: نفت، خارگ، صادرات، راهبرد، دفاعی-امنیتی.

۱. استادیار تاریخ پژوهشگاه علوم انتظامی و مطالعات اجتماعی فرجا، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

bigdelor@gmail.com

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ ایران دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

مقدمه

نفت خون صنعت مدرن است و منطقه خلیج فارس قلبی است که قسمت زیادی از این خون را در رگ‌های صنعتی جهان به جریان می‌اندازد. خلیج فارس ۶۰ درصد از ذخایر شناخته‌شده نفت جهان را در خود جای داده و بزرگ‌ترین مخزن نفتی جهان محسوب می‌شود (حافظ نیا و ربیعی، ۱۳۹۲: ۶۱). علاوه بر بعد اقتصادی و انرژی، خلیج فارس بر اساس نظریه مکیندر محل تقابل حوزه نفوذ کشورهای منطقه و تقابل قدرت‌های جهانی است؛ بنابراین نفوذ و سلطه بر آن از اهمیت بسیار زیادی برای کشورها برخوردار است. به دنبال شروع جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ مناطق نفت‌خیز آبی-خاکی در جنگ ایران و عراق در راهبرد نظامی این کشور دارای اهمیت ویژه‌ای شد. از اهداف حمله صدام به خاک ایران، تسلط بر منابع نفتی و گسترش نفوذ آن کشور در خلیج فارس و تبدیل شدن آن کشور به نیروی دریایی معتبر بود. به دنبال ناکامی صدام در جنگ تحمیلی و پیروزی‌های ایران در نبرد زمینی، موقعیت عراق به شدت تضعیف شد. از این رو آن کشور بر منابع و سامانه‌های صادراتی نفتی ایران در خلیج فارس متمرکز شد و با یاری کشورهای غربی توانمندی‌های هوایی و موشکی رژیم بعثی عراق به شدت تقویت شد و زمینه برای حمله به تأسیسات و صنایع نفتی و سامانه‌های صادراتی ایران برای اعمال فشار و تن دادن به خواست‌های آنها فراهم شد (شمس و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۱). بدین ترتیب مراکز، تأسیسات و مجتمع‌های نفتی به هدف شدیدترین تهاجمات زمینی و هوایی تبدیل شد. به دنبال تهاجمات به سامانه‌های نفتی و نفت‌کش‌ها فراز تازه‌ای از جنگ، موسوم به جنگ نفت‌کش‌ها آغاز شد و چاه‌ها و سکوها نفتی از حملات در امان نماند. جنگ نفتکشها با عملیات رمضان و حمله همه‌جانبه رژیم بعثی عراق به جزیره خارگ وارد مرحله جدیدی شد و تمام تلاش عراق به دنبال ناکامی در نبردهای زمینی بر این محور متمرکز شد که کارایی جزیره خارک در صادرات نفتی را مختل و ایران را وادار به مذاکرات صلح و آتش‌بس کند (کینگ و کارش، ۱۳۸۷: ۶۳). ایران در مقابل این حملات، مجموعه‌ای از تدابیر و راهبردها را برای دفاع از سامانه‌های بارگیری و صادرات نفتی در جزیره خارک پیش گرفت و اقداماتی را برای تداوم صادرات نفت انجام داد که مقاله حاضر بر آن است که با بهره‌گیری از روش تحلیلی-توصیفی آن را مورد بررسی قرار داده و به این پرسش پاسخ دهد که مهم‌ترین راهبردهای دفاعی-امنیتی برای حفظ امنیت تأسیسات نفتی خارگ در مقابله با حملات عراق و تداوم صادرات نفت چه بود؟

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نوع کیفی است و روش تحقیق پژوهش آن از نوع پژوهش تاریخی است. در پژوهش‌های تاریخی اتکای تحقیق بر منابع، اسناد و شواهد برجای مانده از موضوع تحقیق است. ابزار گردآوری اطلاعات در این نوع پژوهش منابع کتابخانه‌ای، اسناد و مدارک آرشیوی است. روش تجزیه و تحلیل به شیوه تحلیل تاریخی خواهد بود. تبیین در روش تحلیل تاریخی عمدتاً بر اساس استقرا استوار است. به این معنی که با مراجعه به داده‌های شامل اسناد، مدارک و شواهد باقی‌مانده می‌کوشد به نوعی جمع‌بندی نظری دست یابد. با بررسی شواهد و مدارک و تفکر دقیق در مورد آنها تلاش می‌شود، الگوهای موجود را کشف و یک نظر کلی و مورد توافق اسناد و شواهد استنتاج شود.

پیشینه پژوهش

در مورد راهبردهای دفاعی - امنیتی برای دفاع از خارگ و تداوم صادرات نفتی از این جزیره کار چندانی صورت نگرفته است. در آثاری که عمدتاً توسط پژوهشگران غیرایرانی و اروپایی در مورد جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران نوشته شده اشاراتی به جنگ نفتی ایران و عراق در خلیج فارس و به تبع آن در جزیره خارگ شده است. از جمله کردزمن و واگنر در اثرشان با عنوان «درس‌هایی از جنگ ایران و عراق» (۱۳۹۰) به حملات رژیم بعثی عراق به جزیره خارگ به منظور فشار بر ایران برای قطع شریان اقتصادی اشاره کرده‌اند. ناویاس و هوتی در کتاب «جنگ نفتکشها» (۱۳۹۲)، به برخی تدابیر ایران برای جلوگیری از صادرات نفتی عراق و تداوم صادرات خود از پایانه نفتی خارک به صورتی گذرا پرداخته‌اند. هیرو در «طولانی‌ترین جنگ» به برخی تدابیر دفاعی ایران در جنگ الکترونیکی و هوایی برای مقابله با حملات نیروی هوایی رژیم بعثی عراق به جزیره خارک اشاراتی مختصر داشته است. کتاب «صنعت نفت و مدیریت بحران در دوره جنگ تحمیلی» توسط شمس و دیگران (۱۳۹۰) در زمینه پژوهش پیش رو، اثری ارزشمند است که به تدابیر دفاعی و پدافندی نیروی هوایی و وزارت نفت در عرصه مدیریت بحران‌های نفتی در طول جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران پرداخته‌اند. با این وجود با توجه به اسناد فراوان و نیز خاطرات شفاهی که توسط ارتش جمهوری اسلامی ایران و دیگر نهادها منتشر می‌شود این حوزه پژوهشی هنوز بکر است و نوشته حاضر در صدد است گام‌هایی در این حوزه بردارد.

۱. جنگ نفتی رژیم بعث عراق علیه ایران در خلیج فارس

دو کشور ایران و رژیم بعثی عراق از سال ۱۳۵۹-۱۳۶۷ درگیر جنگی همه‌جانبه شدند و می‌کوشیدند از همه توان خود برای تأمین اهداف و تحقق راهبردهای خود استفاده کنند. آنها علاوه بر جنگ زمینی و هوایی، در جنگ دریایی وسیعی درگیر شدند که در اثرگذاری بر روند کلی جنگ و نیز پایان دادن به آن بسیار تأثیرگذار بود. دو کشور ایران و عراق برای واردات و صادرات بازرگانی و نیز صادرات نفت وابسته به مسیر دریایی خلیج فارس بودند؛ بنابراین دسترسی به آب‌های آزاد خلیج فارس برای هر دو کشور دارای اهمیت راهبردی بود. در طول جنگ، خلیج فارس برای ایران نقطه ثقل استراتژیک بود. بدون صادرات نفت، ادامه جنگ و تأمین منابع اقتصادی اداره کشور ناممکن بود. نیازهای عمومی کشور و نیازهای تسلیحاتی از طریق دریا وارد کشور شده و در چرخه توزیع و استفاده قرار می‌گرفت.

بنا بر اسناد و مدارک، تصرف آبادان از اهداف مهم و استراتژیک عراق بود تا آرزوی دیرینه حزب بعث مبنی بر تسلط بر اروندرود و دستیابی به سواحل مناسب در خلیج فارس را محقق سازد (انصاری و یکتا، ۱۳۷۵: ۴۱). از همان آغاز جنگ، رژیم بعثی عراق تلاش کرد در ابتدا با انهدام تأسیسات دریایی دو بندر مهم خرمشهر و آبادان و مسدود ساختن اروندرود و تسلط بر آن، امکان استفاده ایران از این دو بندر را از بین ببرد. عراق با حملات خود به تأسیسات نفتی آبادان، بیش از ۱۵۰ مخزن نفتی را به آتش کشید و عملاً این سامانه‌ها را از کار انداخت (کردزمن و واگنر، ۱۳۸۹: ۱۹۵). در آغاز جنگ، صدام از خنثی‌سازی قدرت ایران در خلیج فارس و آزادی دریانوردی در خلیج فارس و تنگه هرمز صحبت کرد و در واقع تمایل خود برای جایگزین شدن قدرت دریایی عراق به جای ایران در منطقه خلیج فارس را به صراحت اظهار کرد (حسینی، ۱۳۹۵: ۱۲۴). به طوری که در سال ۱۳۶۰ روزنامه القبس کویت به نقل از مقامات بعثی نوشت: تصرف خوزستان و چاه‌های نفت از اهداف جنگ عراق است (جهان‌فر، ۱۳۹۸: ۱۱).

در مرحله دوم ارتش بعثی عراق متوجه بنادر ایرانی شمال خلیج فارس چون بندر امام خمینی و بندر ماهشهر شد تا مانع رفت‌وآمد کشتی‌ها به این بنادر شود. در مرحله سوم بر جزیره خارگ متمرکز شد تا صادرات و بارگیری نفتی ایران را مختل کند و در مرحله چهارم متوجه کل بنادر ایرانی شد تا استفاده ایران از راه دریایی خلیج فارس را مختل کند (یزدان فام، ۱۳۸۹: ۲۵). در سال‌های پایانی جنگ هوایماهای عراقی تا بندر سیری که ۹۰۰ کیلومتر با پایگاههای عراقی فاصله

داشت، اقدام به انجام عملیات کردند (نیک‌رهی و نیک‌رهی، ۱۴۰۰: ۲۰۰). اهداف عراق بدون دستیابی به سلاح و تجهیزات نوین میسر نمی‌شد؛ زیرا نیروی دریایی عراق یک نیروی ساحلی محسوب می‌شد و ۵ ناوچه کل توان دریایی آن را تشکیل می‌داد که آن هم در عملیات مروارید دچار آسیب اساسی شد و در واقع عراق در ورود به عرصه دریایی خلیج فارس تا حدود زیادی ناتوان باقی ماند. در عملیات مروارید ایران توانست بیش از دوسوم نیروی دریایی عراق را نابود کند و سکوهای البکر و العمیه عراق برای صادرات نفت را نابود کند، لذا عراق تصمیم بر ناامن سازی دریا برای ایران از طریق نیروی هوایی تقویت شده خود به وسیله فرانسوی‌ها گرفت (جهانبخش و حجتی‌نیا، ۱۴۰۱: ۹). تقویت توان نیروی هوایی و موشکی عراق در طی جنگ روندی فزاینده داشت. هر چه از جنگ می‌گذشت توازن به نفع نیروی هوایی رژیم بعثی عراق در خلیج فارس تغییر می‌کرد. از سویی هواپیماهای، تجهیزات و موشکهای پیشرفته در اختیار عراق قرار می‌گرفت اما با توجه به تحریم ایران در زمینه تسلیحات، وابستگی هواپیماها و تجهیزات ایرانی به خدمات و قطعات غربی و امریکایی، در این زمینه دچار مشکل اساسی بود (غلامی، ۱۳۹۵: ۹).

به دنبال عملیات والفجر ۳ در سال ۱۳۶۲ و عدم تمایل ایران به بازگشت به مذاکرات، صدام به نیروهای هوایی عراق دستور حمله به کشتی‌ها و نفتکش‌های در حال حرکت به سوی ایران را داد و دامنه جنگ را به خلیج فارس و نفتکش‌ها گسترش داد که به «جنگ نفتکش‌ها» معروف گشت. حمله به نفتکش‌ها بازتاب زیادی در جهان داشت (ساکما: ۱۱۱۴۴/۳۶۰) و از این طریق عراق می‌خواست فشار زیادی به ایران وارد بکند. این جنگ اهداف چندی را دنبال می‌کرد. عراق می‌خواست منبع تأمین مالی جنگ و منابع مالی اداره ایران را که وابسته به نفت بود، قطع کند. درواقع حمله به نفتکشها و تأسیسات نفتی روش مطلوبی برای قطع جریان حیات اقتصادی ایران بود (کردزمن و واگنر، ۱۳۸۹: ۳۳۶). با این توضیح آشکار است استراتژی جنگ دریایی عراق در خلیج فارس جلوگیری از صدور نفت ایران به هر نحو ممکن بود. در این راستا ضمن بمباران مناطق نفت خیز و تأسیسات نفتی ایران، هرگونه ورود و خروج نفتکش‌ها به بنادر نفتی ایران و به‌ویژه پایانه خارک را مورد هجوم قرار می‌داد (کردزمن، ۱۳۷۹: ۱).

به‌رغم غافلگیری و ناآمادگی ایران برای جنگ که جمیع متغیرهای نظامی و سیاسی برآمده از انقلاب در آن مؤثر بودند، ارتش عراق نتوانست از این موقعیت استفاده و بهره مناسی ببرد. استراتژی

ایران در خلیج فارس جلوگیری از صدور نفت عراق و ارسال تسلیحات از سوی حامیان این کشور از طریق خلیج فارس بود. ایران با در اختیار داشتن تنگه هرمز می‌توانست عبور و مرور کشتی‌های با مقصد عراق در خلیج فارس را تحت کنترل خود درآورد. ایران در جنگ با اعلام آب‌های ساحلی‌اش به‌عنوان منطقه جنگی، اقداماتش علیه عراق را تشدید کرد. این موضوع در اخطار شماره ۱۷/۵۹ که توسط سازمان بنادر و کشتیرانی ایران به‌عنوان فرمانده کل نیروی دریایی به اطلاع همه کشتی‌هایی که وارد خلیج فارس می‌شدند مرزهای دریایی در نزدیکی سواحل و جزایر ایرانی را به‌عنوان منطقه «محرومیت دریایی» اعلام کرد (جهانبخش و حجتی‌نیا، ۱۴۰۱: ۱۰). این منطقه از خط ساحلی شروع می‌شد و تا فاصله ۱۲ مایلی دریایی جنوب جزیره ابوموسی، سیری و جنوب غربی جزیره فارسی را پوشش می‌داد. همه کشتی‌ها در تنگه هرمز ۴۸ ساعت فرصت داشتند تا اجازه عبور از بندرعباس را بگیرند و مقصد، مسیر و ساعت حرکت خود را اعلام کنند (ناویاس و هوتی، ۱۳۹۲: ۷۲). هم‌زمان ایران محاصره دریایی بنادر عراقی را اعلام کرد و برای افزایش اثربخشی این محاصره، کشتی‌های تجاری را به عنوان اهداف قانونی شناسایی کرد. در اخطار شماره ۱۷/۵۹ ایران اعلام کرد اجازه ورود کشتی‌ها به بنادر عراق را نخواهد داد و حمل هرگونه کالا به بنادر عراق را ممنوع اعلام کرد. با این حال ایران هیچ‌وقت تنگه هرمز را نیست و تنها جلوگیری از صادرات نفت عراق را هدف قرار داد (حسینی، ۱۳۹۵: ۱۳۲). عراق نیز در ۱۲ اوت ۲۱/۱۹۸۳ مرداد ۱۳۶۲ به طور رسمی یک منطقه ممنوعه دریایی را اعلام کرد و سپس با اعلام محدوده جزیره خارگ به عنوان منطقه جنگی به کشتی‌های خارجی هشدار داد تا کشتی‌های خارجی در قسمت بالای خلیج فارس و محدوده آب‌های اطراف جزیره خارگ تردد نکنند (روزشمار جنگ ایران و عراق، ۱۳۹۹: ۸۵). در مقابله با این اقدام عراق، ایران با انتشار اعلامیه‌ای اعلام کرد برای محافظت از کشتی‌های خارجی آنها را اسکورت خواهد کرد و کشتی‌های مجهز به موشک‌های زمین به هوا را در جزیره خارک مستقر خواهد کرد. از فرودین ۱۳۶۳ عراق اهدافی را در خارک و خلیج فارس مورد هدف قرار داد. سوپراتاندارهای عراق با همراهی جنگنده‌های میراژ اف-۱ که در ارتفاع پایین پرواز می‌کرد، موشک‌های خود را از شعاع ۳۰ کیلومتری شلیک می‌کردند. بالا گرفتن دامنه جنگ دریایی و نفتکش‌ها در این زمان بازتاب بسیار گسترده‌ای یافت و به تیتراژ اول رسانه‌های جهانی تبدیل شد (روزشمار جنگ ایران و عراق، ۱۳۹۹: ۹۹). با گسترش جنگ نفتکشها، پای قدرت‌های جهانی و مخصوصاً ایالات متحده آمریکا به

خلیج فارس و جنگ علیه ایران باز شد. حضور نیروهای آمریکایی و اروپایی منجر به درگیری نیروی دریایی و هوایی ایران با امریکا شد و در نهایت جنگ به مرحله‌ای رسید که امریکا به درگیری مستقیم نظامی با ایران پرداخت و در نهایت جنگ نفتکش‌ها از عوامل تأثیرگذار در پایان جنگ و پذیرش آتش‌بس شد (کردزمن، ۱۳۷۹: ۱).

۲. جزیره خارگ

جزیره خارگ با وسعتی معادل ۳۲ کیلومترمربع در جنوب کشور و شمال خلیج فارس قرار گرفته است. این جزیره در طول تاریخ برای ایران دارای کارکرد بازرگانی بوده و در دوره ماقبل پهلوی از منظر صید مروارید دارای اهمیت بوده است (سدیدالسلطنه، ۱۳۴۲: ۳۰۵). در دوره پهلوی صید مروارید با رکود و کساد همراه شد و خارگ رونق گذشته را تا حدودی از دست داد. خارگ دوباره از دهه ۱۳۳۰ شمسی و تبدیل شدن آن به مرکز بارگیری و صادرات نفتی رونق گرفت. به طوری که در دوره ۱۳۳۶-۱۳۵۷ با توسعه صنعت نفت، جزیره خارگ از جنبه‌های مختلف دارای اهمیت شد (ثواقب و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۲۹). با اجرای طرح چم در سال‌های دهه ۴۰ شمسی، مهم‌ترین زیرساخت‌های صادرات و بارگیری نفتی ایران در جزیره خارگ متمرکز گردید. پروژه چم به‌عنوان بزرگ‌ترین طرح احداث لوله نفت خام جهان، شامل یک خط لوله از آغاچاری به خارگ و ساخت دو خط لوله زیردریایی و نیز ساخت مخازن و توسعه اسکله‌های صادراتی بود که خط لوله گچساران به خارگ نیز به آن اضافه شد (سیری در صنعت نفت ایران، ۱۳۴۸: ۸۳). به تبع آن مخازن نفتی، امکانات پهلوگیری و بارگیری نفتکشها در جزیره توسعه یافت (لعبت‌فر، ۱۳۹۸: ۲۴۴). جزیره خارگ به خاطر مزایایی چون نزدیکی به منابع نفتی، داشتن عمق کافی در کرانه‌ها جهت پهلوگیری نفتکشهای بزرگ، نزدیکی و دسترسی آسان به بازار فروش، داشتن زمین مناسب و محکم در لنگرگاه و محفوظ بودن لنگرگاه از توفان به‌عنوان سامانه صادراتی دارای اهمیت ویژه بود. با انعقاد قرارداد کنسرسیوم در سال ۱۳۳۳ش/۱۹۴۵م. اقدامات مهمی در راه توسعه سامانه‌های صادراتی صورت گرفت و از سال ۱۳۳۶ به یکی از بزرگ‌ترین پایانه‌های صادراتی نفت خام در جهان تبدیل شد (سعیدی‌نیا و لعبت‌فر، ۱۳۹۵: ۱۰۴).

در جنگ هشت‌ساله ایران و عراق، علاوه بر پالایشگاه آبادان و تأسیسات نفتی خوزستان، جزیره خارگ هدف مهم ارتش عراق بود که از همان روزهای نخست جنگ مورد هدف قرار

گرفت. به دنبال حملات عراق هزاران نفر از ساکنین، جزیره را ترک و به شهرهای بوشهر و شیراز رفتند (ساکما: ۲۳۰/۵۲۸۲۴). هدف عراق این بود که با وارد کردن خسارات جلوی صادرات نفتی را بگیرد و مقامات عراقی به صراحت این هدف را در مصاحبه‌های خود اعلام می‌کردند (ساکما: ۳۶۰/۱۱۱۴۴؛ ۲۳۰/۵۶۲۶۸؛ ۴۰۰/۵۶۵۱؛ ۴۰۰/۱۲۷۲). این جزیره یکی از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین مراکز بارگیری و صدور نفت خام در جهان بود که شبکه‌های انتقال نفت خام از مناطق نفت‌خیز به آن منتهی می‌شد. آن چه این جزیره را اهمیتی استراتژیک می‌بخشید و جود دو اسکله بارگیری عظیم برای پهلو گرفتن کشتی‌های نفت‌کش غول‌پیکر بود که از دو طرف به صورت دو سازه پولادین آن را در بر گرفته بودند. فضای محدود جزیره و تراکم تأسیسات نفتی و حجم مخازن و مواد نفتی با توجه به موقعیت آن در شمال خلیج فارس، آن را به هدفی ارزشمند برای اهداف ارتش بعثی درآورده بود. عراق برای محدود کردن صدور نفت ایران، جزیره خارگ را هدفی استراتژیک شناخته و با دریافت ۶۰ فروند هواپیمای میزاف و سوپراتاندارد و موشک‌های آگزوسه از فرانسه به جزیره خارگ حمله کرد (شمس و دیگران، ۱۳۹۰: ۹۰).

نیروی هوایی عراق با افزایش توانمندی‌ها با توجه به قابلیت‌های خود تلاش کرد جبهه‌ای جدید در مقابل ایران بگشاید. ویژگی‌های نیروی هوایی چون انعطاف‌پذیری، سرعت، قابلیت حضور در نقاط مختلف دور و نزدیک، بهره‌گیری از اصل غافلگیری، جذابیت سیاسی، غلبه بر محدودیت‌های جغرافیایی و انجام عملیات در مسافت‌های طولانی، دست عراق را در این جنگ هوایی و دریایی بازتر می‌کرد. با پیروزی‌های ایران در عملیات والفجر ۸ در تاریخ ۱۳۶۴/۱۱/۲۰ و فتح فاو، کارشناسان غربی و عراقی به این نتیجه رسیدند که تنها با قطع درآمدهای نفتی ایران، ماشین جنگی آن از کار می‌افتد و این آخرین شانس عراق در مقابل ایران بود. اهمیت خارگ برای اهداف نیروی هوایی عراق به اندازه‌ای بود که جزیره و اهداف آن را شبیه‌سازی کرده و در تمرینها اهداف آن را مورد هدف قرار می‌دادند (خدری، ۱۳۹۵: ۱۰۶). از اولین حمله در ۱۳۵۹/۷/۲ تا آخرین حمله در ۱۳۶۷/۳/۱۴ تعداد ۵۵۹ بمب و موشک بر جزیره خارگ توسط ارتش عراق ریخته شد (کرم‌الیگودرزی، ۱۴۰۰: ۲۲ و ۲۱). این در حالی بود که نیروهای ایرانی راهبردها و تاکتیک‌های متعددی برای مقابله و خنثی‌سازی حملات و راهبردهای ارتش عراق در پیش گرفت.

۳. راهبردها و تاکتیک‌های ایران برای صادرات نفتی خارگ:

۱-۳. بهره‌مندی از روحیه ایثار، وطن‌پرستی و فداکاری:

با این که ارتش ایران در آغاز انقلاب به خاطر مسائل پیش آمده، نقاط ضعف زیادی داشت تنها چند روز پس از تجاوز عراق آشکار شد که انقلاب ایران از حمایت مردمی گسترده‌ای برخوردار است و این جا بود که قدرت آفندی اولیه عراق رنگ باخت؛ زیرا خود را با ملتی بسیج شده و دارای شور انقلابی مواجه می‌دید. این شور انقلابی قدرت نظامی زیادی را برای ایران به ارمغان آورد (کردزمن، ۱۳۸۹: ۲۰۷). علاوه بر عرصه نبرد، کارکنان صنعت نفت با ایثار و از خودگذشتگی و دادن تعداد زیادی شهید، جانباخ و آزاده (ساکما: ۴۰۰/۱۳۴۵) توانستند نبض این صنعت را زنده نگهدارند؛ زیرا این مهم جز در سایه تلاش‌های بی‌وقفه کارکنان این صنعت دست‌یافتنی نبود. عنصر ایثار، شهادت و وطن‌پرستی در این موفقیت عنصری مهم و اساسی بود. تزریق روحیه انقلابی و ریسک‌پذیری بالا در مدیریت بحران در سال‌های جنگ و مخصوصاً مدیریت بحران جزیره خارگ بسیار مهم و تأثیرگذار بود. خطرات دست‌اندرکاران گویای آن است که در شرایط بحرانی و نیاز به بازسازی، کارکنانی بودند که ۴۸ ساعت کار می‌کردند تا کار را به سامان برسانند. اقداماتی که به زمان چند ماهه نیاز داشت، در مواقع اضطراری در چند روز انجام می‌شد. بدین جهت برخی برآنند که در مدیریت صادرات نفتی خارگ یک فرهنگ سازمانی از پایین به بالا شکل گرفت (شمس و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۸۱).

۲-۳. ایجاد ستاد پدافند خارگ:

برای دفاع از خارگ ستادی با نام «ستاد دفاع خارگ» تشکیل شد (ساکما: ۳۲۰/۴۶۸۹۳). نماینده نیروی هوایی شهید عباس بابایی و مهندس علی‌رضا ضیغمی نماینده وزارت نفت در این ستاد بود. اعتبارات و تجهیزات لازم برای ایجاد تاسیسات حفاظتی و پدافندی جزیره تأمین شد (ساکما: ۲۲۰/۱۵۳۰۲). جهاد سازندگی از نهادهایی بود که به صورت جدی در امر پشتیبانی فنی و تداکاتی وارد عمل شد (ساکما: ۳۲۰/۵۳۸۳۷) و اقدامات مهمی در تعمیر زیربنای سامانه‌ها و اسکله‌ها و تأمین برق جزیره داشت (ساکما: ۳۲۰/۴۷۸۸۷؛ ۳۲۰/۲۷۲۷). بر اساس خطرات سرتیپ خلبان براتعلی غلامی، فرمانده پدافند هوایی وقت خارک، در ابتدای جنگ، پدافند هوایی کشور هوایپا به بود. به خاطر پرهزینه بودن و طولانی شدن جنگ و نیز قطع پشتیبانی قطعاعات و خدمات تجهیزات نیروی هوایی، نیروی هوایی به ناچار به سمت پدافند زمین‌پایه حرکت کرد و نیاز به

استقرار تجهیزات و سامانه‌های زمین پایه شد (غلامی، ۱۳۹۵: ۹).

برای این مهم، پایگاه ششم هوایی بوشهر تجهیز شد و تعدادی جنگنده اف-۱۴ از پایگاه هوایی اصفهان به بوشهر منتقل شد تا شکار مهاجمان را بر عهده گیرد (نیک‌رهی، ۱۴۰۱: ۹۶). همچنین نیروی دریایی ارتش با استقرار یگان‌های شناور خود در رینگ پدافندی اطراف جزیره، ضمن ایجاد پست پدافند هوایی و سطحی، از نفوذ عوامل دشمن به جزیره مذکور جلوگیری می‌کردند. گروه هواناو نیروی دریایی نیز در طول جنگ در جزیره مستقر شده و با انجام عملیات پشتیبانی، امکان اجرای عملیات زمینی، اسکورت نفتکشها، تجسس و نجات و غیره به وجود آورده بودند (جهانبخش و حجتی‌نیا، ۱۴۰۱: ۱۶). بر اساس خاطرات باقری از کارکنان وقت نفت، اسکورت هوایی ابتکار شهید بابایی بود (خدری، ۱۳۹۵: ۱۰۹). همچنین ناوگروه هواناو (برای عملیات پشتیبانی و امداد به کار گرفته شد (سیدقربشی، ۱۴۰۱: ۲۷۲). عملیات صادرات نفت خام خارگ در این برهه یکی از پیچیده‌ترین عملیات‌های در طول جنگ بود. بعد از سال ۱۳۶۴ چون نیازمند اسکورت هوایی بود و باید در شرایط سکوت مطلق رادیویی انجام می‌شد، کاروانی از نفتکشها و تجهیزات را تشکیل داده و معمولاً حرکت کاروان در شب‌ها صورت می‌گرفت (نیک‌رهی، ۱۴۰۱: ۹۶).

در سال ۱۳۶۴ عراق با غافلگیری و پرواز هواپیماها در ارتفاعی پایین به صورت ناگهانی پدافند هوایی و تأسیسات خارگ را مورد حمله قرار دادند. این نقطه ضعفی بود که نیروی هوایی عراق از آن بهره برد (غلامی، ۱۳۹۵: ۲۰). این حمله نگرانی جدی مقامات بلندپایه سیاسی ایران را در برداشت. به طوری که آقای هاشمی رفسنجانی رئیس مجلس و نماینده امام خمینی در شورای عالی دفاع در جزیره خارک حضور یافت و به صورت میدانی از وضعیت پدافندی و دفاعی جزیره بازدید کرد (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۷: ۲۶۴). ایران بعد از این حمله با تقویت سامانه‌های پدافند هوایی کوتاه به مقابله برخاست و کوشید مختصات مسیر پرواز در اطراف جزیره خارگ را

Havercraft

۲. هاشمی رفسنجانی در خاطرات روزانه‌اش می‌آورد: «خسارات وارده بر اسکله‌ها زیاد است و نشان دهنده ضعف دفاع ماست. ... جلسه طولانی با مسئولان نظامی داشتیم. تمامی نیازهای آنها را تامین کردیم.» در ادامه از طرح‌های جایگزین صادرات نفتی هم صحبت دارد: «قرار است تعداد ۷ اسکله در اطراف خارک و بندر گناوه احداث شود و خط لوله گوره-گناوه هم احداث شود» که گویا اجرایی نشده است (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۷: ۲۶۴-۲۶۶).

مشخص کند و با استفاده از بازتاب‌های راداری و استفاده از هدف‌های مصنوعی برای منحرف کردن موشک‌های اشلیک شده به سوی کشتی‌ها در جزیره خارک را اقدام کرد و با این تغییرات در تأسیسات نفتی خارک بازتاب راداری آنها را کاهش داد. با این حال عراق نیز مدام تاکتیک‌های حملاتی خود به جزیره خارک را تغییر می‌داد (کردزمن و واگنر، ۱۳۸۹: ۴۱۰). ایران نیز در مقابل با برقراری پوشش دفاع هوایی شبانه‌روزی از طریق به‌کارگیری هواپیماهای شکاری اف-۴ و اف-۱۴ و همچنین گسترش سامانه‌های پدافندی و استقرار هشت رسد اسکای گارد در اطراف تلمبه‌خانه‌ها و رادار AR1 و موشک‌های زمین به هوای هاگ و توپ‌های ۳۵ م.م. و ۲۳ م.م. پوشش کاملی برای ارتفاع پست و بلند برقرار و فشار نیروی هوایی عراق یا کاهش و در مواردی خشی کرد. همچنین دیدگاه فیزیکی در بلندترین نقطه جزیره و رینگ خارجی دفاعی برای عمق دادن به پدافند جزیره بین ۵ الی ۱۹ کیلومتر ایجاد شد (غلامی، ۱۳۹۵: ۲۴ و ۲۸). بهبود روش‌های تاکتیکی و عملیاتی از عوامل مهم موفقیت پدافند هوایی بود. به طوری که با این ابتکار با سرعت عمل حداکثر ۴ و نیم ثانیه، موشک‌های آگزوسه پرتاب شده عراقی منهدم می‌شد و گام مهمی در حفاظت جزیره بود (جهان‌فر، ۱۳۹۸: ۴۱). سرعت عمل در استقرار سامانه پدافند هوایی و اقدامات دفاعی یکی از عوامل مؤثر در این مورد بود. برای نمونه سامانه دفاعی هاگ برای دفاع از جزیره خارک در خارگو در ظرف دو هفته مستقر شد که در مواقع عادی حداقل به چندین ماه وقت نیاز داشت. همچنین جهت تقویت پدافند هوایی جزیره چند اقدام مهم صورت گرفت: اول بازسازی و عملیاتی کردن رادار بوشهر. دوم استقرار یک اسکادران اف ۱۴ در منطقه و استقرار یک سایت موشک هاگ در جزیره. با این تدابیر از سال ۱۳۶۴ با توجه به ناکارآمدی و بی‌نتیجه بودن حملات رژیم بعثی عراق به خارگ، حمله به نفتکشها در دستور کار نیروی هوایی و موشکی عراق قرار گرفت تا صادرات نفت ایران را از مسیرهای دیگر قطع نماید.

۳-۳. سیارسازی سامانه‌های بارگیری نفت:

در آغاز جنگ ضعف نیروی هوایی رژیم بعثی عراق و دور بودن جزیره، چندان توان مانوری به عراق نمی‌داد، اما بعدها به دنبال حملات شدید عراق، وزارت نفت ایران را واداشت که صادرات نفت را به بنادر دیگری از جمله بندر طاهری منتقل نماید. طرح «محرم» در این راستا تنظیم شد هر چند با اجرایی کردن این طرح باز هم دفاع از جزیره در اولویت قرار داشت. در ستاد «پدافند» با

حضور کارشناسان نفتی چون دکتر عاصمی پور و فرماندهانی چون شهید ستاری، شهید بابایی و بقایی قرار بر این شد که دفاع هوایی با نیروی هوایی و ادامه صادرات با وزارت نفت باشد. استراتژی «زایش بحران در بحران» توسط این ستاد طراحی شد تا با تقویت دفاع هوایی جزیره خارک، به جای تعطیلی، ادامه فعالیت کرده و قسمتی از توان ارتش عراق را به خود مشغول نماید (شمس و دیگران، ۱۳۹۰: ۹۸). ایران یک ناوگان نفت کش کارآمد ایجاد کرد و با اجاره ۶ فروند نفت کش، انتقال نفت از جزیره خارک به جزیره سیری را که بیش از ۸۰۰ کیلومتر از عراق دورتر بود آغاز کرد. هدف از تشکیل این ناوگان نفتی آن بود که ایران با حرکت دادن نفتکشها در نزدیکی ساحل و اسکورت کردن آنها با ناوچه‌های ایرانی و ایجاد یک پوشش دفاعی با استفاده از جنگنده‌ها و موشک‌های زمین به هوا بتواند عملیات هدایت کاروان‌های دریایی را به خوبی انجام دهد. اگرچه ایران همچنان تعدادی از نفتکشهای خود را بر اثر اصابت موشک‌های آگروسه عراق از دست می‌داد ولی ناوگان نفتی سیری چنان مؤثر بود که عراق مجبور شد تاکتیک‌های بمباران هوایی خود را تغییر دهد. عراق در مرداد ۱۳۶۴ حملات جدی به خارک انجام داد. سخنگوی نظامی عراق هدف از حمله به خارک را جلوگیری از تعمیر و تداوم صادرات نفتی خواند (روزشمار جنگ ایران و عراق، ۱۳۹۹: ۶۹۹). با این حال این حملات نتوانست آسیب چندانی به پایانه دریایی خارک وارد کند و تنها اسکله دریایی T شکل را دچار آسیب کرد و تنها ۳۰ درصد از صادرات نفت خارک را دچار کاهش کرد. بخشی از مشکلاتی که عراق با آن مواجه بود به تعداد نقاط بارگیری ایران مربوط می‌شد. ایران سامانه‌های بارگیری برای ۱۴ فروند نفت کش کوچک و بزرگ در بخش شرقی جزیره خارک و ۲۰ فروند نفت کش از جمله ۳ نفتکش غول‌پیکر در بخش غربی جزیره در اختیار داشت. این تأسیسات کاملاً حفاظت‌شده و مکانیزه بود و مانع از هدر رفت نفت ایران می‌شد. هم به ایران امکان می‌داد صادرات نفت خود را به سرعت از یک نقطه بارگیری به نقطه دیگری منتقل کند. همچنین ایران اقدام به خرید راهنماهای شناور مهار کشتی برای بارگیری ۳۵۰ هزار بشکه در روز در دو مکان شمال و غرب جزیره خارک کرد. تعمیر نقاط بارگیری مورد اصابت نیز با سرعت انجام می‌شد و این امر تلاش عراق را برای وارد آوردن آسیبی که صادرات نفت را متوقف سازد ممکن نبود (کردزمن و واگنر، ۱۳۸۹: ۴۱۱). در این زمان نفت خام از طریق نفتکشهای ایرانی از خارک به جزیره سیری در ۵۴۷ کیلومتری جنوب خارک و در فاصله دور از دسترس هواپیماهای عراقی منتقل می‌کرد و سپس به نفتکشهای خریداران منتقل می‌نمود. خریداران نفت ایران با راه افتادن جزیره سیری دیگر نیازی به

آمدن به خارگ و رویارویی با حملات عراقی‌ها نداشتند. جزیره سیری دارای ۱۵ میلیون بشکه نفت ذخیره‌شده در مخازن خود بود و ایران می‌توانست به تعهدات نفتی خود عمل کند. همچنین پایانه نفتی جزیره لاوان در ۳۹۴ کیلومتری جنوب خارک با ظرفیت ۴۰۰ هزار بشکه در روز عملیاتی شد. حتی احداث یک خط لوله به ظرفیت ۵۰۰ هزار بشکه برای انتقال نفت به لاوان مورد بررسی قرار گرفت اما به خاطر هزینه بالای آن اجرایی نشد (میرترابی و دیگران، ۱۳۹۰: ۳۸). بدین ترتیب ایران ثابت نمود که عراق توانایی نابود کردن تأسیسات نفتی خارگ را ندارد و صادرات نفتی ایران تداوم خواهد یافت (هیرو، ۱۳۹۰: ۲۴۹).

۳-۴. مدیریت اطلاعات متمرکز برای کنترل و مدیریت بحران‌ها و حوادث:

اطلاعات کامل تأسیسات نفتی به‌صورت نقشه‌های طراحی شده قبلی در اختیار گروه‌های کنترل‌کننده بحران قرار گرفته و این اطلاعات به آنها اجازه می‌داد به‌سرعت روند حادثه را پیش‌بینی کرده و نسبت به کنترل حوادث با شناخت جامعی اقدام نمایند. این امر یکی از دلایل سرعت عمل در تصمیم‌گیری بحران در حوزه نفتی خارگ بود (شمس و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۵۸).

۳-۵. امدادسانی متمرکز:

به خاطر قابل اشتعال بودن نفت و کشتی‌های نفت‌کش، گروه ایمنی و آتش‌نشانی اهمیت بسیار مهمی دارد تا خسارات ناشی از آتش‌سوزی به حداقل برسد. از منظر محیط زیستی نیز حملات به نفتکشها و سامانه‌های بارگیری موجب پراکنده شدن لکه‌های نفتی نفتی در اطراف جزیره می‌شد (ساکما: ۲۳۰/۵۲۲۴۳). بنا به گفته مهندس علیرضا ضیغمی رئیس منطقه نفتی خارک در دوران دفاع مقدس، اولین برنامه ستاد دفاع خارگ، تشکیل تیمی با نام «امداد» با بالگرد و دو یدک‌کش مجهز به سیستم آتش‌نشانی بود که دارای قدرت کشتندگی بالایی بود. این گروه امدادی ابتدا توسط خارجی‌ها به راه انداخته شد که با رفتن آنها کارکنان وزارت نفت عهده‌دار آن شدند. مأموریت گروه امدادی این بود که در صورت آسیب دیدگی نفتکشها با سرعت به‌سوی آن رفته و آن را خاموش می‌کردند (نیک‌رهی، ۱۴۰۱: ۹۶). بر اساس اسناد ارتش جمهوری اسلامی ایران، حدود ۱۹ مورد امداد و یدک‌کشی و خاموشی آتش توسط این گروه امدادی انجام شد (نیک‌رهی و نیک‌رهی، ۱۴۰۰: ۱۶۱).

۳-۶. مدیریت بحران غیرمتمرکز:

به خاطر پراکندگی و گستردگی تأسیسات و نیاز به تصمیم‌سازی با سرعت بالا الزام مدیریت بحران به‌صورت غیرمتمرکز را در جزیره خارگ ضروری می‌ساخت. از این روی به لحاظ ساختار

مدیریتی مناطق نفت خیز با شرایط بحرانی جنگ سازگاری یافت و همه بخش‌ها در حوزه کاری خود مسئولیت‌پذیری را در اولویت قرار داده بود. با وجود مسئول‌سازی مدیران مستقیم در فرایند مدیریت بحران، یکی از تصمیم‌ها برای اثرگذاری و تصمیم‌سازی مهم، حضور و تماس با مدیران عالی کشور در فرایند مدیریت بحران خارگ وجود داشت و آنها امکان تماس مستقیم به هاشمی رفسنجانی، نخست‌وزیر و وزیر نفت را داشتند (شمس و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۵۸).

۳-۷. قابلیت خودترمیمی:

یکی از اقدامات مهم وزارت نفت، تشکیل کمیسیونی برای بررسی و تامین نیازهای مهندسی شرکت نفت برای پشتیبانی در امور صادرات نفتی خارگ بود (ساکما: ۹۳/۳۲۰/۵۶). بدین ترتیب واحدهای تعمیر اساسی یا اورهال با هدف بازسازی کامل خرده سامانه‌های صنعت نفت ایجاد شد. این واحدها با وجود تحریم‌های خارجی و کمبود ارز برای خرید قطعات یدکی، عملیات بازسازی و ترمیم صنعت نفت را دنبال می‌کرد. برای نمونه بر اساس خاطرات خلبان باستانی، در سال ۱۳۶۴ که عراق اسکله T را هدف قرار داد و در این موقع بود که به مدت ۴۸ ساعت در روند صادرات نفتی اختلال رخ داد (کرم الیگودرزی، ۱۴۰۰: ۸۳) و خساراتی وارد کرد، با مدیریت مهندس ضیغمی کارکنان نفت با استفاده از لوله پلاستیکی صادرات نفت را به صورت اضطراری تداوم دادند (خدری، ۱۳۹۵: ۱۲۱).

۳-۸ بهره‌گیری از پدافند غیرعامل:

لوله‌های خط انتقال نفت عمدتاً در زیر دریا استقرار یافته بودند. در خود جزیره نیز بیشترین خطوط لوله نفتی زیر خاک پنهان شده و تجهیزات آن هم در پناهگاه قرار گرفته بود و نفت نیز از طریق لوله‌های زیر آب بارگیری می‌شد. در ضلع شرقی جزیره یک اسکله بزرگ T شکل با ۱۴ لنگرگاه برای نفتکشهای کوچک و متوسط قرار گرفته و در ضلع غربی آن یک اسکله T شکل به نام آذرپاد با ۲۰ لنگرگاه از جمله ۳ لنگرگاه برای نفتکشهای بزرگ، با قابلیت بارگیری ۶/۵ میلیون بشکه در روز وجود دارد. در چنین مجموعه گسترده‌ای نقاط بارگیری نفتکشها تنها اهداف آسیب‌پذیر به شمار می‌رفتند. از آنجا که وسعت جزیره کم بود به‌خوبی می‌توانست تحت پوشش سیستم موشکی هاگ و سایر موشک‌های زمین به هوا و توپ‌های ضدهوایی کوتاه‌برد قرار می‌گرفت، برای هوایماهای عراقی امکان هدف‌گیری دقیق وجود نداشت و به خاطر آتش ضدهوایی در ارتفاع بالا پرواز می‌کردند (هیرو، ۱۳۹۰: ۲۲۸).

دستورالعملی برای پدافند غیرعامل جزیره تهیه شد و به منظور کاهش آسیب‌های ناشی از تهدیدات در بخش‌های مختلف به کار گرفته شد. از جمله نصب شیرهای ایمنی، رنگ‌آمیزی و استتار سامانه‌های نفتی، تعبیه سیستم کنترل از راه دور شیرها، انتقال لوله‌های جریانی به زیر سطح، ایجاد حائل‌های حفاظتی مرتفع. برای حفاظت از مخازن تدابیر زیر به کار گرفته شد: احداث دیوارهای پیرامون مخازن، در نظر گرفتن میزان کافی آب و کف پاشی و خنک کردن، استتار با رنگ‌آمیزی، دو شیر کردن لوله‌های ورودی به داخل مخازن، نصب تأسیسات جانبی، برطرف کردن نقاط ضعف همچون پنجره‌ها، جدا کردن تأسیسات از یکدیگر به وسیله دیواره‌های حفاظتی، قطع جریان نفت در مواقع بحرانی، تبدیل سامانه‌های کلان به سامانه‌های خرد به منظور محدود کردن دامنه آسیب و تسهیل بازسازی، ایجاد کانال‌هایی برای انتقال ضایعات نفتی در هنگام آتش‌سوزی (شمس و دیگران، ۱۳۹۰: ۲۰۷). نیز برای مقابله با حملات هوایی به تأسیسات نفتی خارگ اقدام به ایجاد اهداف کاذب و تجهیزات تولید پارازیت راداری و رنگ‌های ویژه استتاری شد (کردزمن و واگنر، ۱۳۸۹: ۳۳۶). مهندسی رزمی سایت هاگ و تجهیزات رزمی را به صورت فریب برپا می‌کرد (غلامی، ۱۳۹۵: ۴۶). گونی‌چینی کردن سامانه‌ها و کشیدن لوله‌های ۲۴ اینچی پلاستیکی و رساندن نفت به محل بارگیری که در زمان عادی نیازمند چند ماه زمان و صرف مبالغ هنگفتی بود ولی در آن برهه در ۲۴ ساعت انجام شد و لوله‌ها به گوی شناور متصل گردید و از این طریق روزانه ۳۰۰ هزار بشکه نفت صادر شد (نیک‌رهی و نیک‌رهی، ۱۴۰۰: ۱۸۶). کشتی‌ها از گوی شناور بارگیری می‌شد که رسانه‌های خارجی آن را به کارگیری فناوری پیشرفته در آن زمان دانستند (نیک‌رهی، ۱۴۰۱: ۹۸). وزارت نیرو هم طرح پدافند غیرعامل برای تأسیسات خود در جزیره را طراحی و اجرا کرد (ساکما: ۹۸/۳۷۰/۵۹).

اقدامات برون‌سیستمی صورت گرفته عبارت بودند از: پوشاندن خطوط لوله نفت ورودی و خروجی، بتون‌ریزی اطراف سازه‌ها و ساخت دیوارهای بتونی ۸۰ سانتی (ساکما: ۳۲۰/۴۶۰۴۴)، حفاظت از توربین‌ها و تلمبه‌ها با چیدن گونی‌های شنی، ایجاد سقف بر روی سازه‌ها، نصب آژیر خطر، محافظت از اتاق‌های کنترل در قبال بمباران‌ها و غیره (شمس و دیگران، ۱۳۹۰: ۲۰۹). اقدامات پدافندی به کار گرفته شده در خارک و نیز ابتکارات علمی و فنی آن الگویی برای واحدهای نفت و گاز بعد از جنگ شد (ساکما: ۴۰۰/۱۰۴۶۹).

۳-۹. دفاع الکترونیک (جنگال):

در راستای تقویت نیروی هوایی، عراق مجهز به یک اسکادران از انواع پیشرفته هواپیماهای فرانسوی میراژ F-1s با توانایی پرتاب موشک‌های آگزوسه و سوخت‌گیری مجدد در هوا شد. مریمان خلبانی هندی و فرانسوی عراقی‌ها را آموزش می‌دادند. عراق از ۲۳ مرداد تا ۱۳ مهر سال ۱۳۶۴، ۲۱ بار به خارک حمله هوایی کرد اما در ابتدا تعداد اندکی از آنها با موفقیت همراه بود. عراقی‌ها ابتدا در ارتفاع پایین پرواز می‌کردند و سپس در نزدیکی هدف به یک باره ارتفاع خود را بالا می‌بردند. آنها با جنگ الکترونیکی و ارسال پرازیت سعی می‌کردند تجهیزات پدافندی ایران را مختل کنند و از فاصله دور ۵ تا ۸ کیلومتری به تأسیسات خارگ شلیک کنند. در نتیجه برخی قسمت‌های اسکله T شکل آسیب دید و بارگیری نفت تا نصف کاهش یافت. ولی ایران خیلی زود این تاکتیک پروازی هواپیماهای عراقی را شناسایی کرد و تجهیزات الکترونیکی را به سامان نمود. روشهای ابتکاری برای حفاظت از رادارهای دریایی و سایتهای موشکی اجرا کرد (ساکما: ۳۲۰/۴۷۵۳۸). ایران با استفاده از تکنیک‌های تشعشع راداری، موقعیت را برای موشک‌های ضد تشعشع عراق جهت هدایت به سمت اهداف خود دشوار نمود. نیروهای ایرانی که در نوآوری فنی مهارت داشتند، پیش از این اقدام برخی از تأسیسات نفتی خود را اصلاح کرده بودند تا میزان انعکاس امواج رادار از سطح آنها کاسته شود. آنها همچنین از اهداف کاذب یا منعکس‌کننده‌های راداری برای منحرف کردن موشک‌های ضدکشتی آگزوسه استفاده می‌کردند. هرچند باز گاه‌ویگاه صدماتی به تأسیسات خارگ می‌رسید اما هیچ‌گاه صادرات نفتی قطع نشد و حتی در هنگامی که صادرات خارک در پایین‌ترین سطح خود بود ۱/۵ میلیون بشکه نفت صادر می‌کرد (هیرو، ۱۳۹۰: ۲۴۸).

نتیجه‌گیری

خلیج‌فارس در جنگ ایران و عراق برای هر دو کشور دارای اهمیت استراتژیک بود. از این منظر تنها راه صدور نفت ایران از مسیر دریایی خلیج‌فارس بود. به دنبال ناکامی ارتش عراق در نبرد زمینی و رسیدن به اهداف از پیش تعیین شده، صدام با حمله به منابع و پایانه‌ها و نفتکشها، تلاش کرد که ایران را به میز مذاکرات کشانده و به قبول خواسته‌های خود وادار کند. جزیره خارگ با توجه به این که نقطه ثقل بارگیری و صدور نفت ایران بود در این اهداف حملات ارتش عراق بسیار مهم و درواقع هدف اساسی بود. این مقاله به دنبال پاسخ به این پرسش برآمد که

مهم‌ترین راهبردهای دفاعی-امنیتی برای حفظ امنیت تأسیسات نفتی خارگ در مقابله با حملات عراق و تداوم صادرات نفت چه بود؟ با بررسی اسناد، منابع و نیز خاطرات شفاهی دست‌اندرکاران و مدیران سامانه‌های نفتی جزیره خارک چنین به دست آمد که با توجه به اهمیت جزیره خارگ در صادرات نفت ایران و تأمین هزینه اداره کشور و جنگ، مجموعه‌ای از راهبردها و تاکتیک‌ها برای مقابله با تهاجمات ارتش عراق و فائق شدن به موانع صدور نفت مورد بهره‌برداری قرار گرفت. با شروع حملات به جزیره در ماه‌های اولیه آغاز جنگ، ستاد پدافند خارگ با حضور نمایندگان نهادهای نظامی، نفت و سیاسی تشکیل شد و با تقویت سامانه‌های پدافندی در جزیره، نیروی دریایی و نیروی هوایی اقدام به اسکورت نفتکشها کردند. از سوی دیگر ایران به سامانه‌های بارگیری و صادرات نفتی خود تنوع بخشید و هرچند همچنان خارگ مهم‌ترین سامانه بارگیری و صادراتی باقی ماند، اما جزایری چون سیری، لاوان و دیگر جزایر نیز مورد استفاده قرار گرفت. پدافند غیرعامل به شیوه‌های مختلف به مورد اجرا گذاشته شد و نقش مهمی در مقابله با حملات عراقی‌ها داشت. از سوی دیگر با یکپارچه‌سازی سیستم اطلاعاتی، مدیریت بحران مطلوبی به صورت غیرمتمرکز صورت گرفت. نهایت این که با وجود این که از اولین بمباران خارگ در ۲ مهر ۱۳۵۹ و آخرین آن در ۱۴ خرداد ۱۳۶۷ ده‌ها بار خارگ مورد حمله هوایی و موشکی قرار گرفت که سنگین‌ترین بمباران‌ها مربوط به سال ۱۳۶۴ بود؛ و در طول این سال‌ها شرکت نفت ده‌ها شهید تقدیم کرد و با روحیه ایثار و شهادت‌طلبی موفق شد در طول جنگ ۶ هزار کشتی نفت‌کش در خلیج فارس را جابه‌جا کند که تنها ۲ الی ۳ درصد از آنها آسیب دید. در طول جنگ جزیره خارگ بدون وقفه به بارگیری و صادرات نفت ادامه داد و این موفقیت بزرگی بود که با همکاری وزارت نفت و نیروی دریایی و هوایی ارتش و سپاه به دست آمد.

کردزمن، آنتونی (۱۳۷۹). ایران و ایالات متحده؛ دستور کاربردی برای همکاری، ترجمه میرقاسم بنی هاشمی، مطالعات راهبردی، ۳۵ (۱ و ۲)، ۸۵-۹۶.

کردزمن، آنتونی (۱۳۹۰). درس‌هایی از جنگ ایران و عراق، ترجمه حسین یکتا، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.

کرم‌الیگودرزی، محمدرضا (۱۴۰۰). پایداری خارگ در ۲۸۸۰ روز، بوشهر: شاخه زرین.

کینگ، رالف و کارش، افرایم (۱۳۸۷). جنگ ایران و عراق؛ پیامدهای سیاسی، تحلیل نظامی، ترجمه سید سعادت حسینی دمایی، تهران: مرکز اسناد دفاع مقدس.

لعبت‌فر، احمد (۱۳۹۸). اجرای طرح چم و تأثیرات آن در صنعت نفت ایران ۱۳۴۲-۱۳۴۶ ش، پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، ۲۳۷-۲۵۴.

میرترابی، سعید؛ سمیعی، مهرانگیز و ربیعی، اسماعیل (۱۳۹۰). تبیین نقش نفت در تحولات جنگ ایران و عراق، تحقیقات سیاسی و بین‌المللی، ۲ (۸)، ۲۱-۴۹.

ناویاس، مارتین اس. و هوتی ای. آر (۱۳۹۲). جنگ نفتکشها، ترجمه پژمان پورجباری و رحمت قره، تهران: بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس.

نیک‌رهی، مجتبی (۱۴۰۱). دفاع از صنعت نفت؛ تاریخ شفاهی دفاع از صنعت نفت در هشت سال دفاع مقدس، تهران: انتشارات آتشبار.

نیک‌رهی، محمدرضا و نیک‌رهی، مجتبی (۱۴۰۰). اطلس جزیره خارک (اسناد پدافند هوایی ارتش جمهوری اسلامی ایران)، تهران: آتشبار.

هاشمی رفسنجانی، علی‌اکبر (۱۳۸۷). کارنامه و خاطرات؛ امید و دلواپسی، تهران: نشر معارف.

هیرو، دلیپ (۱۳۹۰). طولانی‌ترین جنگ؛ رویارویی نظامی ایران و عراق، ترجمه علیرضا فرشچی و رضا فریدزاده و سعید کافی، تهران: مرزوبوم.

یرگین، دانیل (۱۳۷۶). نفت ایران از آغاز تا جنگ خلیج فارس، ترجمه ابراهیم صادقی‌نیا، تهران: هیرمند.

یزدان فام، محمود (۱۳۸۹). جنگ دریایی ایران و عراق؛ زمینه‌ها و راهبردها، نگین ایران، ۳۳، ۲۹-۴۶.